

Szerződés

Szerző: BÓNIS Péter

Affiliáció: egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK

Rovat: Jogtörténet

Rovatszerkesztő: Komáromi László

Lezárás dátuma: 2018.05.01

Idézési javaslat: BÓNIS Péter: „Szerződés” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogtörténet rovat, rovatszerkesztő: KOMÁROMI László) <http://ijoten.hu/szocikk/jogtortenet-szerzodes> (2018). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A mai jogban a szerződést két vagy több fél egybehangzó akaratnyilatkozataként szokás meghatározni. Hosszú idő volt szükséges azonban ahhoz, hogy eddig eljusson a jogtudomány. E cikk célja a szerződés fogalmának e fejlődését áttekinteni. Az ókori római jogban rendkívül sok formális elmet megköveteltek ahhoz, hogy a pusztá akaratmegegyezésnek jogilag kötelező ereje legyen. A középkorban az egyetemi jogászság munkálkodásának nyomán ez a formális szerződés tan teljesen átalakult. A középkori jog (ius commune) alakította ki a pactum vestitum fogalmát, a pacta sunt servanda elvét, és az ún. causatant, amelynek részletes bemutatása e cikk feladata.

Tartalomjegyzék

- 1. A jogügylet (negotium), a szerződés (contractus) és a kötelelem egybevetése**
- 2. A contractus, a conventio, a consensus és a pactum**
  - 2.1. A reálszerződés
  - 2.2. A verbálszerződés
  - 2.3. A litterálszerződés
  - 2.4. A konszenzuálszerződés
- 3. A pactum nudum fogalma a glossátoroknál**
- 4. A pactum vestitum fogalma**
- 5. A pacta sunt servanda elvének kialakítása**
- 6. A causa**
- 7. A szerződés alkatrészei (substantialia, naturalia, accidentalia)**
- 8. JEGYZETEK**

1. A jogügylet (negotium), a szerződés (contractus) és a kötelelem egybevetése

[1] A XX. századi polgári jogi tankönyvek szerint a szerződés két vagy több fél egybehangzó, joghatás kiváltására irányuló akaratkijelentése. A szerződés a kötelek egyik legfontosabb keletkezési forrása.

A szerződésnek ez a kötelemkeletkeztető tulajdonsága elválasztja az egyéb joghatások kiváltására irányuló jogügyletektől, így például a tulajdontradiíótól. A szerződés tehát kötelmi jogügylet.*

[2] A kötelelem olyan jogviszony, amelynél az egyik fél (hitelező, *creditor*) a másik féltől (adós, *debitor*) bizonyos szerződésben vagy jogszabályban előírt magatartást követelhet. A szerződés viszont csak az egyike a kötelemfakasztó tényállásoknak, amelyek alapján az adóstól valamilyen magatartás követelhető. A kötelelem tehát jóval tágabb fogalom a szerződésnél.^[1]

[3] A jogügylet mai fogalmát azonban sem a rómaiak, sem a glosszátorok nem ismerték. E fogalmat (*negotium iuridicum*) Althusius XVII. századi és Nettelbladt XVIII. századi jogtudós nyomán a német pandektista iskola alakította ki a XIX. században a szerződés fogalmából absztrahálva. Szerintük a jogügylet joghatás kiváltására irányuló akaratkijelentés. A szerződés is jogügylet, mert joghatás kiváltására irányuló akaratkijelentés, de létrejöttéhez nem elég egyetlen akaratkijelentés, hanem legalább két egybehangzó akaratnyilatkozatnak kell meglennie. A szerződés tehát a pandektista kategóriák szerint kétoldalú jogügylet.

[4] Az ókori római jog a szerződések, vagyis a kétoldalú jognyilatkozatok mellett ismert bizonyos egyoldalú jognyilatkozatokat is. Ilyen volt például a *promissio* ('ígéret') vagy a *pollicitatio* ('egyoldalú ígéret'). A glosszátorok szerint ezeknek az egyoldalú jognyilatkozatoknak nem volt kötelező erejük,^[2] kivéve, ha 1. *stipulatio*ba (bizonyos előírt szavak használatával kötött formális jellegű, római jogi szerződéstípus) foglalták, 2. a törvény kifejezetten így rendelkezett (például hozományígéret) vagy 3. az egyházjog előírásai alapján esküvel erősítették meg.

2. A *contractus*, a *conventio*, a *consensus* és a *pactum*

[5] A szerződés fenti fogalma a római jogra azonban csak bizonyos korlátozásokkal érvényes. Bár a rómaiak szerint is semmis az a szerződés, amely nem tartalmaz akaratmegegyezést, konszenzust, ez azonban még nem volt elegendő a szerződés (*contractus*) érvényes létrejöttéhez. A pusztá konszenzus, a felek megegyezése ugyanis csak *pactum* volt, amely nem volt peresíthető, bírói úton érvényesíthető.

[6] Az egyes szerződéstípusokat a jusztiniánuszi jog négy csoportra osztotta, mert a jusztiniánuszi Intitútiók szerint a kötelelem vagy dolog (átadása), vagy szavak, vagy írás, vagy (pusztá) megegyezés útján jön létre.

[7] A jusztiniánuszi jog az alábbi szerződéseket ismerte:

2.1. A reálszerződés

[8] A reálszerződések (*contractus reales*) re-, vagyis dologgal, dolog átadásával jönnek létre. E szerződéseknel nem elegendő a felek közötti megegyezés, ez önmagában még semmiféle kötelmet nem alapít. A kötelelem ezekben az esetekben egy dolog megállapodásszerű átadásával keletkezik. Idetartozik: 1. a kölcsön (*mutuum*), 2. a haszonkölcsön (*commodatum*), 3. a letét (*depositum*) és 3. a zálogszerződés (*pignus*; ->a zálog). Közéjük sorolhatók az ún. névtelen reálszerződések (*contractus innominati*) is. Az említett szerződések közül a kölcsön *stricti iurist* (kb. szigorúan értelmezett kötelmet), a többi *bonae fidei obligatiót* (kb. a jóhiszeműség és tisztesség elve szerint értelmezett kötelmet) hoz létre.

2.2. A verbálszerződés

[9] A verbálszerződések (*contractus verbales*) az előírt formaságoknak megfelelően elmondott szavak által létesített szerződések.^[3] Ezeknél a kötelelem létrejöttéhez mindig előszóra van szükség. A szerződéskötés során elmondandó formulákat, megteendő szertartásokat a római jog részletesen szabályozta. Ezek elmulasztása az ügylet érvénytelenségét okozta. A szóbeli szerződések fő példája a *stipulatio*.

2.3. A litterálszerződés

[10] A litterálszerződéseket (*contractus litterales*) a pénztárkönyvekben történő kölcsönös bejegyzéssel (*litteris*) hozzák létre, amelyek azonban a glosszátorok korára már eltűntek a használatból. Itt az írásba foglalás eredményezi a kötelmet, tehát az írás itt érvényességi kellék. Görög eredetű az ún. *syngrapha* (adóslevél), amelyet az adós és a hitelező együttesen írt alá, valamint az adós által egyoldalúan kiállított és csak általa aláírt kötelezvény, a *chyrographum*. A litterálszerződések közül egyedül a *chyrographum* rendelkezett némi relevanciával a glosszátorjogban.

2.4. A konszenzuálszerződés

[11] A konszenzuálszerződések (*contractus consensuales* magával a pusztá, formátlan megegyezéssel (*nudo consensu*) jönnek létre. Négy *contractus* tartozik ide: 1. az adásvétel (*emptio venditio*), 2. a bérlet (*locatio conductio*), 3. a társaság (*societas*) és 4. a megbízás (*mandatum*). Valamennyi *bonae fidei* kötelmet eredményez. A konszenzuálszerződésekénél maga a megegyezés képezi a *civilis causát*.

[12] A *pactumok* általában peresíthetetlenek voltak (*pacta nuda*), vagyis nem keletkeztek *obligatiót*. A praetor és a római császárok bizonyos *pactumok*at azonban peresíthetővé tettek (*pacta adiecta, pacta praetoria, pacta legitima*).

3. A pactum nudum fogalma a glosszátoroknál

[13] A jusztiniánuszi joggyűjteményekhez képest a Brachylogus, az Exceptiones Petri és a Summa Trecensis^[4] nem tartalmaz jelentős újítást. A megállapodások általánosan kötelező erejéről elmélkedik a provanszál nyelvű Lo Codi, de elméleti állásfoglalásának gyakorlati következményeit nem vonja le: „*Fides quam unus promittit alii vult quod illus quod unus promittit alii servetur, naturalis namque ratio requirit ut omnes homines huius mundi dicant sibi veritatem*” (Az ügylethűség, amelyet megígér valaki a másoknak, azt kívánja, hogy amit megígérték, be is tartásák. A természetes észszerűség ugyanis megköveteli, hogy minden evilági ember egymásnak igazat beszéljen).^[5] A kötelmi jog későbbi történetében erre hivatkozással ismerik el majd a *pacta sunt servanda* ('a megállapodásokat teljesíteni kell') elvét. A *Lo Codi* azonban ezt csak elméletileg fejtegeti, a rómaiak szerződési rendszerét nem alakítja át ennek megfelelően.

[14] A *pactum nudum* ('nem peresíthető paktum') lényegéről először, 1150–1160 körül az angol-normann *Epitome exactis regibus* tartalmaz mélyebb elméleti fejtegetést. A mű arra keresi a választ, hogy mi teszi a megállapodást *pactum nudummá*. Rendszerezése, állásfoglalása azért olyan fontos, mert ennek hatása mutatkozik meg Azo híres, alább ismertetendő *vestimentacsoportosításában* is.

[15] Az *Epitome exactis regibus* a *pactum nudum* öt definícióját sorolja fel.^[6] Az első meghatározás szerint *pactum nudum* az a megállapodás, amely a jog minden külsőségét nélkülözi (*pactum nudum dicitur quod ab omnibus sollempnitatibus iuris est destitutum*). Eszerint a *pactum nudum* lényege a formátlanság, a jog által előírt külsőségek (meghatározott formulák, írásba foglalás stb.) hiánya, eltérően például a *stipulatio* és a litterálszerződések esetétől. A második meghatározás a *pactum nudum* lényegének a *causa*, míg a harmadik a nevesítettség hiányát tartja. Ha ugyanis a megállapodás olyan konszenzuálszerződés, amely egy nevesített *contractus* (*emptio-venditio, locatio, depositum, commodatum*) tényállása alá vonható, akkor peresíthetővé válik. A negyedik definíció a *pactum nudum*ban a dolog átadásának hiányát tartja meghatározónak. A reálszerződések ugyanis a dolog átadásával válnak peresíthetővé. Az ötödik meghatározás szerint pedig az egyidejűség hiányát állítja középpontba. A fő szerződéshez járuló mellékegyezmény (*pacta adiecta*) ugyanis peresíthető volt, ha a fő szerződéssel egyidejűleg (*in continenti*) és nem utólag jött létre.

[16] Az *Epitome exactis regibus* szerint tehát a pusztá megállapodás még nem joghatással bíró szerződés, ahhoz a következők valamelyike szükséges: 1. *sollemnitas*, 2. *causa*, 3. *nomen negotii*, 4. *rei interventus*, 5. *continentia* (ezek a fent részletezett római szerződéstípusokat jelentik).

[17] Az *Epitome exactis regibus* szerzője egységes meghatározást nem tudott alkotni. Ez az öt kritérium egyáltalán nem támaszkodik egységes alapokra, és bizonyos kikényszeríthető megállapodások ki is maradtak a csoportosításból, amit a glosszátorok sokszor szóvá is tettek. Az ultramontán glosszátorok még azt is vitatták, hogy a D. 2.14.7.4 szerinti definíció (*nuda pactio obligationem non parit*, azaz a peresíthetetlen *pactum* kötelmet nem keletkeztet) helyes lenne.^[7] Jacobus de Ravanis szerint nem a peresíthetlenség a *pactum nudum* lényege, mert ha így lenne, akkor a feltételhez kötött adásvételi szerződés (*emptio-venditio*) is *pactum nudum* lenne, hiszen ha a feltétel sohasem teljesül, akkor az adásvételi szerződés sohasem válik peresíthetővé.^[8] Még csak nem is a formátlanság a *pactum nudum* lényege, mert akkor a konszenzualszerződéseket is annak kellene tekinteni. A *causa* hiánya sem tekinthető megfelelő kritériumnak, mert az ókori római jog ismerte a peresíthető *causátlan* ügyleteket is. Végső soron tehát egyedül a törvény rendelkezése az, ami a puszta megállapodást kikényszeríthetővé teszi. Ha ez hiányzik, a megállapodás csak *pactum nudum*.

4. A *pactum vestitum* fogalma

[18] A *pactum nudum* meghatározási kísérleteivel együtt alakult ki a *pactum vestitum* fogalma. Míg a *pactum nudum* szerepel a *Corpus iuris civilis*ben, a *pactum vestitum* nem. Ezt a kifejezést a glosszátorok alkották meg.

[19] A *pactum vestitum* kifejezés először Placentinusnál tűnik fel 1170 körül a Montpellierben írt *Codexsum*májában.^[9] Placentinus a „*pacta induta*” kifejezést használja, de jelentés szempontjából semmiféle különbség nincs a *pacta vestita* ('felruházott' *pactum*) és a *pacta induta* ('felöltöztetett' *pactum*) között. Placentinus szerint a *pactum* ötféle módon ruházható fel a peresíthetőséggel. Ezeket a módokat *vestimentum*nak ('ruházat') nevezi, és a következőket sorolja fel: *rebus, verbis, litteris, consensu, re sua tradenda*.

[20] Placentinus a *litterál*-, a *reál*-, a *verbál*-, a konszenzualszerződéseket és az *innominát* reálszerződéseket tekinti *pacta indutának*. A *pacta adiecta* és a *pacta legitima* kimarad a felsorolásból. Bár Placentinus lajstroma tökéletlen, annyiban jelentősnek tekinthető, hogy az angol-normann *Epitome exactis regibus* elméletét ő közvetítette a bolognai glosszátorok felé.

[21] A *vestimenta*elmélet angol-normann eredetét igazolja az is, hogy az „*Ulpianus de edendo*” kezdetű *ordo iudiciarius* is tartalmazza ezt a teóriát. Ez az 1150 körül keletkezett mű *hatvestimentumot* sorol fel: „*Vestiuntur pacta sex modis: causa, verbis, scriptura, forma, continentia, confirmatione. Causa, quando ob causam aliquid promittitur; verbis, ut stipulatione; scriptura, ut si scripserim me debere; forma, quando formatus est contractus, ut emptio et venditio; confirmatione, quando lex confirmat pactum, ut pactum donationis et de constituta pecunia; continentia, quando continue pactum praecedat vel sequitur contractum*” (A *pactumok* hat módon ruházhatók fel: *causával, szavakkal, írással, alakszerűséggel, egyidejűséggel, megerősítéssel*. *Causával* mint amikor *causa* miatt ígérünk valamit, *szavakkal* [például *stipulációval*], *írásbeli kötelezvény*nel, mint amikor azt írom, hogy tartozom, *alakszerűséggel*, mint amikor megkötik a szerződést [például *adásvételt*], *megerősítéssel*, mint amikor a törvény megerősíti a *pactumot* [például az *ajándékozást* vagy a *tartozáselismerést*], *egyidejűséggel*, mint amikor a *pactum* folyamatosan megelőzi vagy követi a *contractust*).^[10]

[22] Placentinushoz képest ez a munka kiemeli a törvényi rendelkezést, a járulékos *pactumokat* (*pacta adiecta*) és a *causát*.

[23] Azo valószínűleg Placentinus munkájából ismerhette ezt az angol-normann iskolában kialakult elméletet, bár elképzelhető, hogy Placentinus summáján kívül más Alpokon túli glosszátóri munkákhoz is hozzájutott. Azo szintén hat „öltözéket” (*vestimentum*) különböztet meg: „*Vestitur autem pactum sex modis: re, verbis, consensu, litteris, contractus cohaerentia, rei interventu*” (A *pactum* hat módon ruházható fel: *dologgal, [előírt] szavakkal, konszenzussal, írással, a contractusokhoz való kapcsolódással és az előteljesítéssel*).^[11]

[24] Azo 1210 körül írt *Summájában* utal rá, hogy ezeken kívül léteznek még peresíthető *pactumok*,

ezeket azonban nem tudja rendszerbe foglalni. Arra is utal, hogy a reál-, litterál-, verbál- és konszenzuálszerződések nem lehet a szó szoros értelemben *pactum vestitum*nak nevezni, mert ezek önmagukban peresíthetők, nem valamely külső *vestmentum* hozzákapcsolódása folytán. Ennek ellenére ezeket a *pacta vestita* körébe sorolja, mert a *pactumot* a szerződés általános fogalmának tekinti, amelynek egyik alfajtája a *contractus*. Ennek azért van nagy jelentősége, mert ezáltal teremtődik meg a lehetőség, hogy a glosszátorok kidolgozzák a kötelmi jog általános részét, és ezekre az alapokra épülhetett a XIX. században a pandektista ügyleti tan. A *pactum* a glosszátorok számára a szerződés általános megjelölése.

[25] Azo tehát a következő jognyilatkozatokat tekinti peresíthetőnek:^[12] 1. reálszerződések, 2. verbálszerződések, 3. litterálszerződések, 3. konszenzuálszerződések, 4. járulékos *pactumok* (*pacta adiecta*), 5. innominát reálszerződések, 6. *donatio* (ajándékozás), 7. *constituta pecunia* (tartozáselismerés), 8. hozományígéret, 9. *promissio nuda civitati facta* (kb. az államnak tett ígéret), 10. tengeri kölcsön, 11. *accessio frumenti* (gabona járuléka, C.4.32.12), 12. *usurae civitati promissa* (kb. államnak ígért kamat), 13. ügyvédi honorárium.

[26] Accursius lényegében Azo elméletét veszi át és bővíti ki. Accursius szerint a következő *pactumok* peresíthetők: 1. reálszerződések, 2. verbálszerződések, 3. litterálszerződések, 4. konszenzuálszerződések, 5. járulékos *pactumok* (*pacta adiecta*), 6. innominát reálszerződések, 7. esküvel megerősített *pactumok*, 8. *legis auxilio* (törvényi rendelkezés alapján) peresíthető *pactumok* (*pacta legitima*).^[13] Accursius tehát Azoéhoz képest két további *vestmentumot* említ: az esküt és a törvény kifejezett rendelkezését.

5. A *pacta sunt servanda* elvének kialakítása

[27] Az ->egyházjog egészen más megfontolások alapján alakította ki szerződésrendszerét. Az ígéretek be nem tartását hazugságnak tartották, a hazugság pedig bűn, és ezt a jogrendszer nem ösztönözheti. A kánonjogban ezek a kérdések az 1180-as években merültek fel, feltehetően a civilisták véleménykülönbségeinek hatására. Az első kánonista, aki a *pactum nudumot* említi, Huguccio, aki szintén civilista glosszátorok tanítványa volt Bolognában. Ő a *Decretum*hoz írt summájában 1188 körül azt az álláspontot képviselte, hogy az ígéretet tevő „...*licet stipulatio non intervenerit obligatur enim nuda promissione saltem et si non civiliter unde tenetur ad promissum persolvendum. [...] peccaret enim quis nisi nudum pactum observaret honestum tamen, licet nulla sollempnitas intervenerit*” (...stipulatio hiányában is kötelezetté válik legalább a pusztá ígéret okán, még ha nem is a civiljog szerint, ezért köteles az ígéretet teljesíteni [...] vétkezne ugyanis az, aki a tisztességes *nudum pactumot* nem tartaná be, noha az formátlan volt”).^[14]

[28] Hasonlóképpen foglalt állást Bernardus Papiensis, a *Compilatio prima* szerkesztője. Ő 1185-ben készült dekretálisgyűjteményébe felvette a 348-ban megrendezett első karthágói zsinat egyik határozatát, amely a következő tényállást tartalmazza: Két észak-afrikai püspök írásban megegyezett egyházmegyéjük határaitól. Optantius püspök nem tartotta be a megállapodást, ezért Antigonus püspök a karthágói zsinathoz fordult, amely úgy döntött, hogy a megállapodást be kell tartani.^[15] A határozat a következő frázissal zárul: „*Pax servetur, pacta custodiantur*” (A békét tartsák meg, a *pactumokat* pedig tartsák be).^[16] Ez a határozat 1234-ben a *Liber Extrá*ba is bekerült, ahol a következő címet kapta Raymundus de Pennafortétól, a gyűjtemény szerkesztőjétől: „*Pacta quantumcunque nuda servanda sunt*” (Még a *pactum nudumot* is be kell tartani).^[17]

[29] Innen származik a híres jogelv: *pacta sunt servanda*, amely az egyházjog hatására már a középkorban is gyakorlati elismerést nyert, mert az egyházi bíróságok előtt érvényesíthetővé vált. Különböző helyi jogszabályok tételes jogilag is kimondták a megállapodások kötelező erejét és a *pactum nudum* peresíthetőségét. Kiemelendő például az 1348-ban Spanyolországban kiadott *Ordenamiento de Alcalá*, amely a formátlan megállapodások és ígéretek kötelező erejéről rendelkezett. E jogszabály külön is említi, hogy az ilyen formátlan megállapodások ellen nem lehet felhozni azt a kifogást, hogy a *stipulatio* külsőségeit nem tartották be vagy hogy a felek személyesen nem voltak

jelen.^[18]

[30] Bernardus Papiensis nemcsak joggyűjteményt szerkesztett, hanem gyűjteményéhez summát is írt 1190 körül. Ebben így foglalt állást: „*Effectus pactorum est, ut serventur nisi sint contra leges vel contra bonos mores*” (A pactumok joghatása az, hogy be kell azokat tartani, hacsak nincsenek a törvények vagy a jó erkölcsök ellen).^[19]

[31] A jogtörténeti szakirodalomban Dilcher vitatta Huguccio és Bernardus Papiensis kijelentéseinek jelentőségét.^[20] Szerinte a „*nudum pactum*” kifejezést Huguccio summájába később interpolálták, Bernardus Papiensis pedig a *pactum* szó mellett nem használja a „*nudum*” jelzőt, így kijelentése csak a *pactum vestitumra* vonatkozik. Érvéle azonban feltételezéseken alapul. A kéziratok többsége nem interpolált, és a kontextusból is kitűnik, hogy Huguccio nemcsak a *nuda promissióra*, hanem a *nudum pactumra* is gondolt.

[32] A *Decretum* egyik legfontosabb glosszaapparátusának szerzője, Johannes Teutonicus már mint megszilárdult tantételt adja elő a *pacta sunt servanda* elvét, ami szintén azt mutatja, hogy Huguccio hatására ez már meggyökeresedett a kánonjogban. Johannes Teutonicus egyik glosszájában így ír: „*Ex nudo pacto oritur actio*” (A *pactum nudumból* kereset származik).^[21]

[33] A vitatott kérdések közé tartozott, hogy milyen keresettel lehet a *pactum nudumot* érvényesíteni. Johannes Teutonicus szerint a *pactum nudum* perlésére a *condictio ex canone* áll rendelkezésre.^[22] Sinibaldus Fliscus tagadta ennek lehetőségét, és csak a *denuntiatio evangelica* igénybevételének lehetőségét ismerte el.^[23] A *denuntiatio evangelica* nem a szó szoros értelmében vett kereset (*actio*) volt, hanem egy szubszidiáriusan igénybe vehető jogeszköz a *naturalis obligatiók* érvényesítésére. Ez lényegében azt jelentette, hogy ha a jogosultnak nem állt más kereset a rendelkezésére, az egyházi bírósághoz fordulhatott, amely nemteljesítés esetén kiközösítette az adóst. Később mind a *condictio ex canone* (kb. kánonjogon alapuló kereset), mind a *denuntiatio evangelica* (speciális egyházjogi intézmény bizonyos magatartások kikényszerítésére vagy büntetésére) elismerést nyert a *pactum nudum* perlésére, bár a *condictio ex canone* csak a klerikusok és az egyházi állam vagy egyházi hűbérségek (fejedelemségek) területén lakó laikusok ellen volt indítható, minden más esetben csak a *denuntiatio evangelica* állt rendelkezésre.

[34] Az egyházi bíróságok számára tehát minden eszköz rendelkezésre állt ahhoz, hogy a *pactum nudumot* kikényszerítsék. Az egyház mellett azonban a kereskedőknek is érdekükben állt a formátlan szerződések elismerése. Ennek megfelelően alakították ki a kereskedelmi szokásjogot. A kereskedelmi jogban a kereskedelmi bíróságokon sem lehetett hivatkozni a *pactum nudum* peresíthetlenségére.^[24]

[35] A fentiekén kívül a kommentátorok korában a civiljog is kifejlesztett egy jogeszközt a *pactum nudum* peresíthetőségének biztosítására. Ehhez a tartozáselismerés (*constitutum*) intézményét használták fel. A *pactum nudum* önmagában a civiljog szerint ugyan nem volt peresíthető, de ha azt tartozásként elismerték, rögtön peresíthetővé vált az *actio de pecunia constituta* segítségével. A *pactum nudum* a civiljog szerint formálisan továbbra sem volt peresíthető, így az alapkötelemből kereset nem származott, de a hitelező érvényesíthette jogát a *constitutum*ból eredő *actióval*. A kommentátorok szerint ez nem számított a jog kijátszásának, mert a két akaratnyilatkozat (*pactum geminatum*) jobban bizonyította a felek komoly, átgondolt szándékát, mint az egyetlen *pactum nudumban* megnyilvánuló akaratkijelentés.

[36] A *ius commune* a XIII. századra gyakorlatilag megvalósította a *pacta sunt servanda* elvét. Ehhez elsősorban a *stipulatio*, a kötbér, az innominát reálszerződések, az eskü, a *denuntiatio evangelica* és a *pactum geminatum* intézményét használták fel.

6. A causa

[37] A *causa* az ókori római jogi forrásokban is szerepel, de sokszor eltérő, különböző jelentéssel,

mivel a rómaiak nem dolgoztak ki egységes causatant. A *causa* az ókori forrásokban többek között jogcím, jogalap vagy jogügyleti cél stb. jelentéssel is szerepel. Az egységes causatan kidolgozására az arisztotelészi filozófia középkori újjászületésének hatására a glosszátorok vállalkoztak.

[38] A középkori skolasztikus filozófia Arisztotelész nyomán rögzítette, hogy okozat ok nélkül nem létezik. Ennek alapján a szerződés (*pactum*) sem létezhet ok (*causa*) nélkül. A skolasztikus filozófia négy oktípust különböztetett meg: formai ok (*causa formalis*), anyagi ok (*causa materialis*), létesítő ok (*causa efficiens*), célok (*causa finalis*). Ami akadályozza az okot, akadályozza a következményt is (*quidquid impedit causam, impedit et effectum*). Ha ok nincsen, nincsen következmény sem (*deficiente causa, deficit effectus*).

[39] A glosszátorok ezeket a filozófiai elveket alkalmazták a jog tudományára. A szerződés nem jöhet létre ok, *causa* nélkül. Ha *causa* nincsen, szerződés nincsen, következésképpen a glosszátorok szerint minden szerződéshez szükséges a *causa* bizonyítása. A *causa* lényegét azonban nehezen sikerült meghatározni, mert még a XV. században is élesen polemizáltak a *causa* fogalmáról. A legidőtállóbb meghatározást a *Summa Trecensis*^[25] tartalmazza: „*Causam autem dicimus dationem seu factum vel contractum*” (Causának mondjuk az adást, a cselekményt vagy a szerződést).

[40] A *Summa Trecensis* szerint tehát a *causa* az innominát reálszerződések esetében az előteljesítés (a dolog átadása), a *stipulatio*nál és a kétoldalú kötelmeknél a *negotium antecedens* (egy másik egyoldalú jogügylet), a deliktuális jogban pedig a károkozó cselekmény. A *causa* lényegében véve tehát az ellenszolgáltatást jelenti, a már teljesített vagy teljesíteni ígért szolgáltatás vagy a kár ellenértékét.

[41] A *Glossa ordinaria* szerint a *causa* „*id est datio vel factum quod vestiet pactionem [...] Si in contractibus innominatis non valet conventio sine causa, id est sine vestimento, etiam in contractibus nominatis vel factis aliis est eadem ratio*” (Az az adás vagy cselekmény, amely felruházza [peresíthetőséggel] a szerződést. [...] Ha az innominát szerződések nem érvényesek *causa*, vagyis vestimentum nélkül, akkor a nevesített contractusok és más tények esetében is ugyanaz az elv).^[26]

[42] A *Glossa ordinaria* tehát szintén a *Summa Trecensis* meghatározását követi, de a *causát* azonosítja a *vestmentummal*, amelynek típusait előzőleg már felsoroltuk. Feltűnő, hogy a glosszátorok sohasem tekintik *causának* a pusztá akarátmegegyezést (*consensus*). Ez még a konszenzuálszerződésekre is igaz, mert a *consensus* itt is csak akkor eredményez kötelmet, ha tartalmilag megfelel a négy konszenzuálszerződés közül valamelyiknek.

[43] A *stipulatio* az ókori rómaiak szerint még absztrakt kötelem volt, a glosszátorok viszont az ókori római jogi szövegekből éppen ennek ellenkezőjét vezették le. Az egyik tétel szerint ha valaki tévedésből *stipulál*, akkor a *condictio liberationis* (speciális római jogi kereset) áll rendelkezésére, és ha teljesítésre perlik, ugyanezt *exceptio dolival* (speciális római jogi kifogással) érvényesítheti.^[27] Ilyenkor a *stipulatio* absztrakt volt. A glosszátorok úgy vélték, hogy ha ebben az esetben a *sine causa stipulatio exceptio dolival* érvényteleníthető, akkor a *causa* nélkül kötött összes *stipulatio* is érvénytelen.^[28]

[44] A glosszátorok a *causának* több fajtáját sorolták fel. Ha a szerződés megkötésének oka valamilyen múltbeli tény (például károkozás), akkor *causa praeteritá*ról beszéltek. Ha a szerződést jövő idejű ellenszolgáltatás reményében kötötték, annak neve *causa de futuro* volt.

[45] A skolasztikus filozófia hatását mutatja a *causa finalis* és a *causa impulsiva* megkülönböztetése. A *causa impulsiva* a szerződéskötés motívuma, indítóoka; a szerződéskötő szükségleteit, a szerződésben ki nem fejeződő indokait jelenti. A *causa impulsiva* a szerződéskötésre sarkalló körülményeket, üzleti lehetőségeket (*causa occasionalis*) jelenti. A *causa finalis* ezzel szemben a szerződés végcélját, a szerződésben megnyilvánuló jogi célt jelenti. Ez nem a szerződő fél végcélja, hanem a szerződésé.

[46] A szerződéskötő felek a szerződésben rögzíthetik a szerződés *causáját*, de el is mulaszthatják ezt. A szerződésben feltüntetett jogi célt nevezzük *causa expressának*. Ha a *causa* a szerződésben nincs feltüntetve, akkor *causa tacita* ('hallgatolagos cél') a neve.

[47] A glosszátorok causatanában mindhárom megkülönböztetéshez sajátos jogvélelmek

kapcsolódnak. A *causának* ugyanis nemcsak a szerződés létrejöttében, hanem a jogalap nélküli gazdagodás jogi szabályaiban is jelentős szerepe van. Ha a *causa finalis* megszűnik, akkor az ellenszolgáltatás visszakövetelhető. A *causa impulsiva* meghiúsulása azonban erre nem ad lehetőséget.

[48] Ha a szerződésben szereplő *causa* múltbeli tényre vonatkozik (*causa praeterita*), akkor amellet szól a vélelem, hogy *causa finalis*ról van szó. Ha a szerződésben csak jövőbeli szolgáltatás ígérete szerepel, akkor ez kétség esetén csak *causa impulsivának* tekinthető.

[49] Azo szerint a *causa impulsiva* és a *causa finalis* elhatárolásában a legnagyobb jelentősége annak van, hogy a szerződésben a felek feltüntették-e azt a célt, azt a (gazdasági) szükségletet, amelynek kielégítésére a szerződést kötik. Ha feltüntették, akkor ez a *causa expressa* egyúttal *causa finalis*nak minősül. A *causa tacita* azonban a felek egyoldalú, titkos fenntartásának számít, amely a szerződést nem befolyásolja, hiszen a szerződő fél nem hozta azt a másik fél tudomására. Ez legfeljebb *causa impulsiva* lehet, ennek meghiúsulása azonban nem befolyásolja a szerződést.

[50] A kánonjog elismerte a *pactum nudum* bíróság előtti érvényesíthetőségét, de egyúttal vissza is riadt a feleknek biztosított túlzott szerződési szabadságtól, ezért a *pactum nudum* érvényességéhez megkövetelte a *causát* is, amely komoly bírósági kontrollt biztosított a szerződések tartalma felett.

[51] A *causát* természetesen bizonyítani is kellett. A *Liber Extra* e tekintetben átvette a civilista glosszátorok tanításait. Az olyan okiratot, amelyben a *causát* nem tüntették fel, *cautio indiscretának* nevezzük, ha viszont feltüntették, *cautio discreta* a neve.^[29] A *cautio indiscreta* nem keletkezett érvényes kötelmet, mert hiányzik belőle a *causa*. Ha *causa* nem szerepel benne, a glosszátorok azt vélelmezik, hogy tévedésből állították ki. Az absztrakt jogügylet tehát a kánonjog szerint nem peresíthető.

[52] A középkori jog kiszélesítette a szerződési szabadság elvét, de ismerte annak veszélyeit is. A rómaiak típuskénszerét ugyan szinte teljesen visszaszorította, de nem bízta teljesen a felek elhatározására a szerződések tartalmának meghatározását, hanem a *causa* előírása révén erős bírósági kontroll alá helyezte azt. A szerződési szabadság tétele nem vezetett el odáig, hogy az absztrakt kötelezvények érvényét is elismerjék. Az absztrakt kötelmek ugyanis jelentős visszaélésekre adhatnak alkalmat, amit a szerződési jog nem engedhet meg. Ezek olyan káros társadalmi hatásokkal járnának, amelyeket sem az akkori, sem a mai jogrend nem hagyhat jóvá.

[53] A *causával* kapcsolatos glosszátori fejtegetéseknek nemcsak elméleti jellegük van, mert a francia *Code civil* mintájára kodifikált latin jogrendszerekben (például spanyol, olasz, dél-amerikai, román stb.) a *causa* a polgári törvénykönyvekben is szerepel mint a szerződés egyik érvényességi kelléke. A *Code civil* 1108. cikke szerint például a szerződés érvényességéhez szükséges a felek ügyletképességén és konszenzusán kívül a határozott tárgy és a törvényes *causa*. A *Code civil* 1131. cikke szerint a hamis, törvénytelen és jó erkölcsbe ütköző *causát* tartalmazó vagy azt egyáltalán nem tartalmazó szerződés semmis.^[30]

[54] Sajnos a glosszátori fejtegetések feledésbe merülése miatt egyes szerzők már nem értik a *causa* valódi jelentését, sőt javasolták kiiktatását a *Code civil*ből. Abban nincsen semmi ellentmondás, hogy a *causát* egyesek a szerződés megkötésének okaként, mások ellenszolgáltatásként vagy a szerződés tartalmaként határozzák meg. A glosszátorok ugyanis a szerződések tartalmi kontrollját kívánták megvalósítani a rómaiak formakényszere helyett. Abból, hogy a szerződés tárgya, a szolgáltatás törvényes és tisztességes, még nem következik, hogy az egész szerződés is törvényes és tisztességes. A *causatan* tehát a szolgáltatás-ellenszolgáltatás viszonylatában vizsgálja a szerződést. Az *objet illicite* (törvénytelen ügyleti tárgy) és a *cause illicite* (törvénytelen ügyleti cél) miatti érvénytelenség ezért jelentősen különbözik egymástól.^[31]

[55] A glosszátorok által megfogalmazott tannak célja volt az is, hogy kizárja az absztrakt ügyleteket az érvényes jogügyletek közül. Ezek veszélyessége jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a texasi kisember fizetéseképtelensége gazdasági világválsággá váljék, azáltal, hogy az eredetileg kauzális hitelviszonyt

absztrakt jogviszonnyá alakították át.^[32]

7. A szerződés alkatrészei (substantialia, naturalia, accidentalia)

[56] A jogügyleteket, így a szerződéseket is összetevőkre bonthatjuk föl, ezek az ún. jogügyleti alkatrészek. Ezek három nagy csoportba sorolhatók: 1. *essentialia negotii*, 2. *naturalia negotii*, 3. *accidentalial negotii*.

[57] A jogügylet lényeges (elengedhetetlen) alkatrészei (*essentialia negotii*) kötelező jelleggel a szerződés részét képezik. A törvény kogens rendelkezése és az ügylet természete alapján az ilyen alkatrészekről a feleknek mindenképpen meg kell állapodniuk, mert ha ezt nem tennék, a jogügylet létre sem jönne. Ilyen például a jognak az a szabálya, hogy nem jön létre az adásvétel, ha a felek az árban és az áruban nem egyeztek meg. Az adásvételi szerződés esszenciális feltétele tehát az ár és az áru megjelölése.

[58] A feleknek nem szükséges viszont megegyezniük a jogügylet *naturalis* (természetes) alkatrészeiről (*naturalia negotii*), mert ezekről a törvény úgysis rendelkezik, és ha a felek ezekről a törvényben szabályozott kérdésekről nem állapodtak meg, akkor vita esetén a törvény rendelkezései szerint kell dönteni, hiszen ezek a törvény alapján válnak a szerződés részévé, ha a felek nem rendelkeztek róluk. A *naturalis* alkatrész legismertebb példája a szavatosság, amely akkor is kötelezi az eladót, ha azt a felek meg sem említették.

[59] Az akcidentális (esetleges) alkatrészek (*accidentalial negotii*) olyan kérdések, amelyekről sem a felek, sem a törvény nem rendelkezik. Ezek nem képezik a szerződés részét. Ennek következtében a feleknek tanácsos az ilyen kérdésekről is rendelkezniük, mert ha ezt nem tették, utóbb már nem hivatkozhatnak arra, hogy valamilyen fontos kikötést a szerződés részévé kívántak tenni.

[60] A szerződés alkatrészeiről szóló tan kialakítása is a glosszátorok érdeme. A rómaiak nem ismerték a szerződés lényeges, természetes és járulékos alkatrészeinek fogalmát. A *Digesta* egyik helye szerint a borospincében a földbe ásott hordókra^[33] akkor is kiterjed az adásvételi szerződés, ha a villa adásvételi szerződése erről semmit sem szól, vagyis azok is el vannak adva („*dolia in horreis defossa si non sint nominatim in venditione excepta, horreorum venditioni cessisse videri*”). Irnerius ehhez a szakaszhoz fűzte glosszáját, amelyben megkülönbözteti a szerződés lényegéből fakadó kikötéseket a szerződés lényegétől idegen kikötésektől.^[34] Ő még csak két fajtát különböztetett meg.

[61] Irnerius két tanítványa, Jacobus és Martinus már azon vitáztak, hogy a szavatosságra vonatkozó szabályok a szerződés lényeges alkatrészeinek tekinthetők-e. Martinus azon a véleményen volt, hogy a szavatosság a szerződés lényegéhez tartozik, Jacobus azonban tagadta ezt, mert a szavatosság nélkül is létrejön az adásvételi szerződés, mihelyst az árban és az áruban megegyeztek.^[35] A *dissensio* ugyanakkor nem tanúskodik túlzott haladásról, mert Irnerius véleményéhez hasonlóan Martinus és Jacobus is csak két kategóriát különböztet meg.

[62] A hármas felosztást Rogerius alkotta meg.^[36] Véleménye szerint a szerződésekből háromfajta kikötés szerepel. A lényeges alkatrészekre vonatkozó kikötés (*pacta de substantia*) például az, amikor az ár csökkentéséről állapodunk meg. A természetes alkatrészekről szóló kikötésnél (*pacta de natura*) a szavatosságról állapodunk meg. Ha viszont az adásvételi szerződésben arról rendelkezünk, hogy az eladónak legyen szabad tovább laknia az eladott házban, akkor ez a szerződés természetes alkatrészein kívül van (*pacta extra naturam*), ún. járulékos alkatrész.

[63] A Rogerius által használt *pacta de substantia*, *pacta de natura* és *pacta extra naturam* kifejezés helyett Placentinus^[37] alkotta meg az *accidentalial* fogalmát, a *substantialia* és a *naturalia* kifejezést pedig Azo használta.^[38]

[64] A szerződés járulékos alkatrészei sokfélék lehetnek. A legismertebb közülük a feltétel, az időhatározás és a meghagyás. A feltétel (*condicio*) olyan jövőbeli, bizonytalan esemény, amelytől a jogügylet hatálya függ. Megkülönböztethetünk felfüggesztő és bontó feltételt aszerint, hogy a feltétel

hatására a szerződés hatályba lép vagy hatályát veszti.

[65] Bontó feltétel (*condicio resolutive*) esetén a jogügylet a megkötéssel egyidejűleg azonnal hatályba is lép, ha azonban a feltétel beáll, a szerződés hatályát veszti. Felfüggesztő feltétel (*condicio suspensiva*) esetében a már érvényesen létrejött jogügylet az esemény beálltaig nem lép hatályba, és ha a feltétel egyáltalán nem következik be, a jogügylet soha nem lép hatályba.

8. JEGYZETEK

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. A jelen cikkben követett nemzetközi hivatkozási gyakorlatról bővebben lásd BÓNIS Péter: *Az európai közös jog születése*, Budapest, Rejtjel, 2011, 45–81.

[1] Carl KARSTEN: *Die Lehre vom Verträge bei den italienischen Juristen des Mittelalters. Ein Beitrag zur inneren Geschichte der Reception des römischen Rechtes in Deutschland*, Rostock, Werther, 1882, 110; Hermann DILCHER: „Der Typenzwang im mittelalterlichen Vertragsrecht“ *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 1960, 270–299; Alfred SÖLLNER: „Die Causa im Konditionen und Vertragsrecht des Mittelalters bei den Glossatoren, Kommentatoren und Kanonisten“ *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 1960, 182–303; Klaus-Peter NANZ: *Die Entstehung des allgemeinen Vertragsbegriffs im 16. bis 18. Jahrhundert*, München, Schweitzer, 1985, 31–49; Raffaele VOLANTE: *Il sistema contrattuale del diritto comune classico. Struttura dei patti e individuazione del tipo. Glossatori e Ultramontani*, Milano, Giuffrè, 2001.

[2] AZO: *Summa ad C. 5.11., de dotis promissione et nuda pollicitatione*, n. 1, Venetiis, 1596, coll. 484.

[3] BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1974, 407–408; NANZ (1. j.) 31–49.

[4] Ezekről a művekről bővebben lásd BÓNIS Péter: *Az európai közös jog születése*, Budapest, Rejtjel, 2011, 45–81.

[5] Hermann FITTING – Hermann SUCHIER (szerk.): *Lo Codi. Eine Summa Codicis provenzalischer Sprache aus der Mitte des XII. Jahrhunderts. Erster Teil: Lo Codi in der lateinischer Übersetzung des Riccardus Pisanus*, Halle, Scientia, 1906, 10.

[6] *Exactis regibus 7.3.* Max CONRAT: *Die Epitome exactis regibus, mit Anhängen u. e. Einleitung: Studien zur Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, Berlin, Scientia, 1884, 99.

[7] Petrus de BELLAPERTHICA: *Lectura in C. 2.3.10., de pactis, l. legem*, Firenze, Biblioteca Laurenziana, ms. Plut. 6 sin. 6, fol. 83vb.

[8] Petrus de BELLAPERTHICA (sed vero Jacobi de Ravanis): *Lectura in C. 2.3.10., de pactis, l. legem*, Bologna 1967, fol. 55rb.

[9] PLACENTINUS: *Summa in C. 2.3., de pactis*, Magontiae, 1532, 44.

[10] Gustav HAENEL: *Ignoti auctoris Ordo Iudiciorum. Ulpianus de edendo*, Lipsiae, Hinrichs, 1838, 38–39.

- [11] AZO: *Summa* in C. 2.3., *de pactis*, Lugduni, 1596, 84.
- [12] AZO (11. j.) 84.
- [13] Gl. *quinimmo* ad D. 2.14.7.5., *de pactis*, l. *iuris gentium*, § *quin immo*, Lugduni, 1627, vol. I., coll. 225.
- [14] HUGUTIUS: *Summa* in C. 12 qu. 2 c. 66., s.v. *oportebit absolvere*, Paris, Bibliotheque Nationale, ms. lat. 3891, fol. 177v.
- [15] X. 1.35.1., *de pactis*, c. *Antigonus*: Rubr.
- [16] BERNARDUS PAPIENSIS: 1Comp. 1.26.1.: „*Pax servetur, pacta custodiantur.*”
- [17] X.1.35.1 – summ.
- [18] Norbert van KLEFFENS: *Hispanic Law Until the End of the Middle Ages*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1971, 15–199.
- [19] Ernst T. LASPEYRES (szerk.): *Bernardus Papiensis Faventini episcopi Summa decretalium*, Regensburg, Apud G. Iosephum Manz, 1860, 21.
- [20] DILCHER (1. j.) 285.
- [21] Johannes TEUTONICUS: Gl. *distantiam* ad C. 22 qu. 5 c. 12., c. *iuramenti*, Lugduni, 1584, coll. 1277.
- [22] Johannes TEUTONICUS: Gl. *promiserint* ad C. 12 qu. 2 c. 66., c. *quicumque*, Lugduni, 1584, coll. 1010.
- [23] Sinibaldus FLISCUS: *Lectura* in X. 2.1.13., *de iudiciis*, c. *novit ille*, Francofurti ad Moenum, 1570, fol. 193rb.
- [24] „*In curia mercatorum ubi de negotio potest decidi bona aequitate, quod non potest opponi exceptio: non intervenit stipulatio sed pactum nudum fuit.*” (A kereskedelmi bíróságon, ahol a jogügyletről a méltányosság alapján is lehet ítélni, nem lehet felhozni a kifogást, hogy elmaradt a *stipulatio*, és csak peresíthetetlen a megállapodás.) BARTOLUS: *Commentar* in D. 17.1.48., *mandati vel contra*, l. *Quintus*, Lugduni 1552, fol. 122vb.
- [25] Hermann FITTING: *Die Summa Codicis des Irnerius*, Berlin, J. Guttentag, 1894, 26 (a szerző azonban valószínűleg nem Irnerius).
- [26] Gl. *igitur* ad D. 2.14.7.4., *de pactis*, l. *iuris gentium*, § *sed cum nulla*, Lugduni 1627, vol. I., coll. 224.
- [27] Gl. *eamque* ad C. 4.30.13., *de non numerata pecunia*, l. *generaliter*, Lugduni, 1627, vol. IV., coll. 939.
- [28] Gl. *religionem* ad C. 4.30.13., *de non numerata pecunia*, l. *generaliter*, Lugduni, 1627, vol. IV., coll. 939.
- [29] X. 2.22.14., *de fide instrumentorum*, c. *si cautio*.
- [30] Vö. spanyol polgári törvénykönyv 1274–1277. cikk, román polgári törvénykönyv 1235–1239. cikk, olasz polgári törvénykönyv 1343–1345. cikk.
- [31] Jean CARBONNIER: *Droit civil. Les obligations*, Paris, Presses universitaires de France, 1991¹⁵, 125–129.
- [32] Részletesen lásd BÓNIS Péter: „Az észak-amerikai jelzálog-hitelválság néhány jogdogmatikai tanulsága” *Magyar Jog* 2012/3, 186–190.
- [33] A rómaiak ilyen kőhordókban készítették a bort.
- [34] Enrico BESTA: *L'opera d'Irnerio II. Glosse inedite d'Irnerio al Digestum Vetus*, Torino, Arnaldo Forni, 1896, 180.
- [35] Gustav HAENEL (szerk.): *Dissensiones dominorum*, Lipsiae, Scientia, 1834, 37.

[36] Iohannes Baptista PALMERIUS (szerk.): „*Rogerii Summa Codicis (2.3)*” in *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi I.*, Bononiae, 1891, 99.

[37] PLACENTINI: *Summa in C. 4.54., de pactis inter emptorem et venditorem compositis*, Moguntiae, 1536, 182.

[38] AZO: *Summa ad C. 4.54., de pactis inter emptorem et venditorem compositis*, n. 2, Lugduni, 1599, 588.